

DARAXT NOMLARI BILAN BOG'LIQ FITOMORFIK RAMZLAR

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i05.090>

Usmanova Xumora Ahmadjonovna
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada she'riyatdagi fitomorfik ramzlar, xususan daraxt nomlari orqali ifodalangan badiiy-majoziy ma'nolar tahlil qilinadi. O'zbek she'riyatida daraxt obrazlari lirik qahramonning ruhiy holati, hayot yo'li, vaqt va taqdir tushunchalarini aks ettiruvchi muhim poetik vosita sifatida qaraladi. Maqolada daraxt nomlarining ramziy xususiyatlari she'riy tafakkur nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: fitomorfik ramzlar, daraxt obrazi, ramziy ma'no, mifologiya, xalq og'zaki ijodi, badiiy tafakkur, semantika

PHYTOMORPHIC SYMBOLS ASSOCIATED WITH TREE NAMES

Usmanova Khumora Ahmadjonovna
Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Abstract: This article examines phytomorphic symbols in poetry, with particular emphasis on the figurative and symbolic meanings conveyed through tree names. In Uzbek poetry, the image of a tree functions as an important poetic device representing the inner world of the lyrical persona, life journey, time, and fate. The study highlights the symbolic role of tree imagery from the perspective of poetic and artistic thinking.

Keywords: phytomorphic symbols, tree image, symbolic meaning, mythology, folklore, artistic thinking, semantics

She'riyatda fitomorfik ramzlar inson ichki kechinmalari va falsafiy mushohadalarini ifoda etishda muhim badiiy vosita hisoblanadi. Ayniqsa, daraxt obrazi lirik qahramon taqdiri, ruhiy holati va hayot yo'li bilan uyg'un holda tasvirlanadi.

O'zbek she'riyatida chinor ko'pincha barqarorlik, matonat va tarixiy xotira ramzi sifatida namoyon bo'ladi. U avlodlar davomiyligi va milliy ildizlar bilan bog'liq ma'nolarni ifodalaydi. Tol daraxti esa noziklik, hasrat va ayriliq motivlari bilan uyg'unlashib, lirik obraz sifatida qo'llaniladi.

Anor daraxti she'riy matnlarda baraka, hayot davomiyligi va oddiy xalq hayoti ramzi sifatida talqin etiladi. Olma esa sevgi, muhabbat, oila timsoli sifatida badiiy kontekstda namoyon bo'ladi. Bu daraxt nomlari orqali shoir inson ruhiyatini tabiat manzaralari bilan qiyoslab, obrazli ifodaga erishadi. She'riy nutqda daraxt obrazining faol qo'llanilishi fitomorfik ramzlarning estetik qiymatini oshiradi hamda badiiy tafakkurning chuqurligini namoyon etadi.

Bunday obyektlarning ramz darajasida shakllanishiga, asosan, daraxtning shakli, bo'yi, tanasining baquvvatligi, ildizlari, mevali yoki mevasizligi kabi umumiy xususiyatlar sabab bo'lgan. Daraxtda kishilar hayot, oila, shajara, sevgi-muhabbat, qarindoshlik timsolini ko'radilar.

*Kim, eskiribon hayot rahti,
Mayl etsa yiqilg'ali daraxti.
Naxli bo'lg'ay yonida navbar,
Ra'nolig'i o'ylakim, sanuvbar* (Navoiy).

“Shoir demoqchiki, agar kishida bola bo'lsa, uning hayot daraxti yiqilganida sanuvbar singari bir barkamol nihol uning o'rnida qad ko'tarib turadi. Mabodo hodisalar mol-u mulkini to'zitib yuboradigan bo'lib qolsa, merosxo'r bunga yo'l qo'ymaydi” [1, 45 b].

Mazkur baytda Alisher Navoiy inson hayotining davomiyligi g'oyasini tabiat obrazlari orqali ifodalaydi. Shoir “hayot rahi” va “yiqilgan daraxt” ramzlari bilan inson umrining tugashi yoki zaiflashuvini nazarda tutadi. Unga qarshi qo'yilgan “naxl” va “sanuvbar” obrazlari esa avlod davomiyligi va hayotning uzluksizligini anglatadi. Agar inson farzandli bo'lsa, hayot daraxti qulayotgan paytda uning o'rnida yangi, barkamol nihol qad ko'taradi. Shu ma'noda farzand inson hayotining ma'naviy va ijtimoiy davomchisi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, yuqorida ta'kidlab o'tilgandek baytda meros va mol-mulk masalasi ham ramziy tarzda ifoda etilib, avlod vorisligi orqali moddiy va ma'naviy qadriyatlarning saqlanib qolishi g'oyasi ilgari suriladi.

Lingvopoetikada daraxtlar turli tushunchalarning ramzi sifatida talqin qilingan. Z.Djalilovanning ta'kidlashicha, “Badiiy adabiyotda daraxtlar ko'pincha erkaklarga tavsif, ishora berish uchun qo'llaniladi. Masalan, Maykl Draytenning “The Muses of Elysium” (“Elizium muzalari”) nomli asarining beshinchi qismi 6-bandida shoir jangda g'olib bo'lgan sarkardaning hissiyotlarini - g'oliblik, shon-shuhratni *lavr*, olijanoblikni *eman*, tinchlikni *zaytun*, yolg'izlik va g'am-anduhni *majnuntol*, *sarv*, jasoratni *qarag'ay* kabi daraxtlar timsolida badiiy aks ettirgani kuzatiladi.[2, 266 b]

Sarv daraxti o'zbek klassik she'riyatda ko'pincha barqarorlik, sof va ma'naviy ustivorlik ramzi sifatida qo'llaniladi. Uning tik va uzun shakli inson ruhiyatidagi matonat, hayotning abadiyligi va millatning davomiyligini ifoda qiladi. Alisher Navoiy g'azallarida *sarv* daraxtining tik, rost va bardavom bo'lishi, u orqali yorning

go'zal qomati, nafosati, shuningdek, ma'naviy yuksaklik va kamolotni ifodalashi ramziy poetik an'ana asosida qo'llaniladi. N.Komilovning ta'kidlashicha, sharq tasavvufiy poetikasida *sarv* daraxti rostlik, ma'naviy bardavomlik va insonning ruhiy kamoloti ramzi hisoblanadi. Bu ramziy ma'no mumtoz she'riyatda, jumladan, Navoiy lirikasida ham badiiy timsol sifatida namoyon bo'ladi. [3,113b]

Gulda yo'q sarv qadi, sarvda gul ruxsori,

Sarvi gulro'yum erur husn tariqida to'kuz. [4, 183b]

Yuqorida keltirilgan baytda Alisher Navoiy *sarv* daraxtini ramziy vosita sifatida qo'llagan. *Sarv* qomati orqali yorning tikligi, mag'rurligi va ozodligi ko'rsatilgan. Baytdagi gul obrazi yuz va nafosat ramzi sifatida keltirilgan. *Sarv* va gul obrazlari bir-biri bilan uyg'unlashtiriladi va "sarvi gulro'yum" iborasi orqali komil yor obrazi yaratiladi. Bu birikmada *sarv* qomati va gul yuzi birlashib, oshiq nazaridagi go'zallikni va ma'naviy yuksaklikni tasvirlaydi. Leksemalar jihatida qaralsa, "sarv qadi" - yorning tik va mag'rur qomati ramzi, "sarvda gul ruxsori" - qomat va yuz uyg'unligi, "sarvi gulro'yum" esa bu uyg'unlikning komil metaforasi hisoblanadi. Bu baytda metafora va tashbeh orqali tabiat obyektlari inson obrazlari bilan uyg'unlashtirilgan, ya'ni *sarv* daraxti yorning go'zalligi va ma'naviy yuksakligi ramziga aylantirilgan. Kontrast va kompozisiya ham ahamiyatli: "gulda yo'q sarv qadi" va "sarvda gul ruxsori" iboralari orqali tabiat va inson go'zalligi, tiklik va nafosat o'rtasidagi farqni uyg'un tarzda namoyon qiladi. "Husn tariqida to'kus" iborasi tasvirni dinamik qiladi, ya'ni go'zallik nafaqat qomatida, balki yuzi va chehrasida ham aks etadi. Misol tariqasida berilgan ushbu baytda *sarv* daraxti orqali yor qomati va ma'naviy yuksaklik ramzi yaratilgan, gul obrazi orqali yuz va nafosat aks ettirilgan va ularning birlashuvi orqali Navoiy oshiq nazaridagi ideal yor obrazini badiiy tasvirlagan. Bu usul Navoiyning g'azallaridagi ramzi tasvir va metaforalarning klassik misoli sifatida qoraladi.

O'zbek adabiyotida *sarv*, *shamshod*, *majnun*, *sumbul*, *terak* kabi fitomorfik birliklar *qomat*, *soch*, *ruhiy holat* ma'nosini verballashtiruvchi an'anaviy timsollardir:

Bahor-u bog' sayrin ne qilaykim, dilistonimning,

Yuzi gul, zulfi sumbul, qomati sarvi xiromondur (Bobur).

Baytda gul go'zallik, *jalb qiluvchi*, *qizillik*, *oqlik*, *jozibadorlik*, *nafislik* belgilari orqali yor yuziga timsol bo'lsa, *sumbul* o'simligiga xos *egiluvchan*, *xushbo'y*, *barglari cho'zinchoq*, *lentasimon* kabi belgilar *soch* ta'rifiga asos bo'lgan. *Sarv* daraxti tik o'sganligi sabab badiiy matnlarda mahbuba qomati uchun etalon vazifasini bajarib kelgan.

Soching sumbul, qading sarvi sanubar,

Ko'zung nargis, yangog'ing arg'uvondur (Atoyi: "Jamoling ravzai").

Ushbu baytda ham *soch shakl*, *hid* va *xususiyatlariga* ko'ra *sumbul* o'simligiga qiyoslanadi. Qad-qomat, ko'z va yonoqning tasviri ham metaforik usulda *sanobar*

daraxti, nargis guli va arg'uvon daraxtiga xos bo'lgan to'g'ri, jozibador va qizil belgilari idrokda faollashtiriladi.

Majnuntol fitonimi lingvopoetikada shakl xususiyati bilan holat va soch tasvirida qo'llanadi. Ushbu birlik maydonidagi "egilmoq", "pastga yo'naltirilganlik" motivlari inson ruhiy holatini ifodalovchi *motamsarolik*, *g'amginlik* ma'nolarini ifoda etadi.

*Telba xohish, majnun hol,
Bahor labga nay qo'ydi,
Men yig'layman, majnuntol -
Ko'nglim gapirmay qo'ydi* (H.Xudoyberdieva).

Majnuntol shoxlarining soch o'rimi bilan shakl va miqdor jihatdan umumiy tasvurlarni berishi uning soch ramzida poetik talqin topishiga olib kelgan.

*Asli gul sen uchun yaralgan,
Kimlardir poyinga sochsin deb.
Majnuntol sochlari taralgan,
Visolda bag'rini ochsin deb* (Malika Tavfiq).

Anor mevasi orqali ifodalanadigan tushunchalar ham ramzlar tizimida alohida o'rin tutadi. Yunonlar sersuv va donasi ko'p anorni qora kuch ramzi deb bilishgan. Xitoyda esa u hosildorlik ramzi sanalgan. Sharqda qadim zamonlardan buyon anor hayot, to'kin-sochinlik, hosildorlik va muhabbat *ramzi* hisoblangan. Anor tasviri ko'plab san'at yodgorliklarida tasvirlangan. Unga O'rta Osiyoda ona ma'budasi, hayot manbayi, unumdorlik xudosi deb qaraganlar. Anor tasviri hunarmandchilik ashyolariga ham tushirilgan.

Ular tinchlik, xotirjamlik, qat'iylilik yoki shiddatli harakatlar, jo'shqinlik haqida ma'lumot bergan. O'zbek xalqining milliy-etnik lingvomadaniyatida anor - oila, farzand va hosildorlik ramzi. Anor mevasidagi donalarning ko'pligi - hosildorlik, ayol, ona ramzi; bir po'stloq ichida joylashgan donalar - oila, farzand ramzlari shakllanishiga turtki bergan. Bunda "himoyalanganlik", "ichkari", "xavfsiz" semalari ustuvordir. "Lingvokulturema - til birligiga nisbatan murakkab hodisadir. U o'zida tilning ifodasini, tasavvuri bilan birga tildan tashqaridagi muhitning (vaziyat, reallik) mavjudligini ham ifoda etadi. Masalan, "bir anor ming bemorga davodir" frazeologizmida milliy kodni "anor" lingvokulturemasi yuzaga chiqarib bermoqda, chunki bu meva Sharq milliy madaniyatining ramziy belgisi sifatida darmon, quvvat, mador, kuch timsolidir". [5, 24 b]

Shu o'rinda Erkin Vohidovning "Shoir qalbi" she'rining badiiy-ramziy xususiyatlari tahlil qilinadi.

*Shoir qalbi go'yo anor,
She'ri uning sharbati.
Bo'lmas ekan she'r ahlining*

*O'z qalbiga shafqati.
Tinmay ezar, ezar uni
Ammo shoir biladi -
Piyolasi to'lgan kun
Paymonasi to'ladi. [6, 3b]*

Ushbu she'rda *anor* shoir qalbining ichki boyligi va sermazmunligini, ijod jarayonidagi ruhiy azob va bosimni va bu azob orqali yaratiladigan badiiy samarani ramziy ifoda etadi. Shu tariqa, *anor* obrazi she'rda ijod va iztirobning uzviy birligini ifoda etuvchi markaziy ramz sifatida namoyon bo'ladi.

Olma mevasining tarixi ham juda qadimlarga borib taqaladi. Misrdagi yodgorliklarda qazishma ishlari olib borilganda, olma surati chizilgan tasvirlar topilgan. Qadimgi yunonlar va rimliklar olmani muhabbat ramzi deb bilishgan va u go'zallik ilohalariga bag'ishlangan. Qadimgi Yunonistonni madaniylashgan olmaning vatani deb hisoblash rasm bo'lgan. U madaniy ekin sifatida yunonlar va rimliklardan G'arbiy Yevropa bo'ylab, so'ngra butun Yer yuziga tarqalgan. Qadimgi olmonlar: "Barcha xudolar olma daraxtini himoya qiladi, olma mevasi esa ularning sevimli taomi", - deb bilgan.

Qizig'i shundaki, Kelt tilida "jannat" so'zi "olmazor" degan ma'noni anglatadi. Ular abadiy yoshlik timsoli bo'lgan oltin olma borligiga ishonganlar. Xitoyliklar olmani *abadiy uyg'unlik*, slavyanlar *muhabbat ramzi* sifatida talqin qiladilar.

"Olma - sevgi va najot ramzi. Xitoyliklar orasida olma sovg'asi abadiy uyg'unlik g'oyasini o'z ichiga oladi. Slavyanlar uchun bu sevgi belgisi bo'lib xizmat qiladi; yigit va qiz bir-birlari bilan olma almashishib, o'z sevgilarini ochiqchasiga e'lon qilishadi. Deyarli mukammal dumaloq shakli tufayli olma kosmik ramz sifatida qabul qilinadi, shuning uchun shohlar hasa bilan birga butun dunyoni ifodalovchi suveren olmani (kuchni) qo'llarida ushlab turishadi". [7, 86b] Sharqda, xususan, o'zbek milliy madaniyatida olma - *sevgi-muhabbat, to'kinchilik, farzand* ramzi.

*O'rtamizda birgina olma -
Olam ichra yumaloq ilinj.
O'rtamizda birgina olma -
Balki g'am u yo balki sevinch.
O'rtamizda birgina olma,
Yarmi qizil, yarmi och-yashil.
Hayo tug'yonidan qizil u,
U sog'inchning ramzidir asil.
O'rtamizda birgina olma,
Barmoq uchi tegsa tovlanar.
Alvon iffat, yashil tashnalik
Bir senga, bir menga dovlanar.*

*O'rtamizda birgina olma,
Gard tegmagan, biram pokiza.
Hozircha u rangin bir havas,
Lab tegsa boshlanar mo'jiza...*(Omon Matjon)

Keltirilgan she'rdagi olma muhabbat ramzini ifodalaydi. Unda muhabbatning g'amlari va quvonchlari mujassam. Yarmi qizil, yarmi och yashil. Qizillik - hayo tug'yoni. Bunda *ibo-hayo*, *uyalmoq* leksemalarining semantik doirasiga kiruvchi *qizarmoq* fe'lga ishora bor. Och yashillik esa sog'inch ramzi. Ushbu fikrlar keyingi banddagi *alvon iffat* va *yashil tashnalik* birikmalari bilan yanada mustahkamlanadi.

Olma fitonimining semantik tarkibidagi *xushbo'y*, *yoqimli*, *sersuv*, *qizil*, *oq*, *dumaloq*, *rohatbaxsh* semalari zaminida *sevgi*, *farzand*, *uyg'unlik* ramzlari shakllangan. Poetik matnlarda individual ko'chimlar vositasida ham qo'llanilib, konnotativ ma'nolar ko'lamini kengaytirib borgan.

Xulosa o'rnida aytganda daraxt bilan bog'liq obrazlar orqali insonning tabiat va borliq haqidagi tasavvurlarini ifodalovchi ramzlar tizimidir. Daraxt qadimdan insoniyat tafakkurida alohida o'rin egallab, hayot manbai, tabiat va inson o'rtasidagi bog'lovchi vosita sifatida talqin qilingan. Daraxt nomlari bilan bog'liq fitomorfik ramzlar nafaqat til birliklari sifatida, balki xalqning madaniy xotirasi va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim semantik qatlam hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adizova O. A.Qayumovning Navoiy "Hamsa"sida farzand va ota-ona munosabatiga biografik yondashuvi. Filologiya va madaniyat masalalari (Akademik Aziz Qayumov xotirasiga bag'ishlanadi) ilmiy-uslubiy maqolalar to'plami. - Karabuk, 2019. - B.45.
2. Djalilova Z. M.Drayten she'riyatida fitonimlarning ramziy ma'nolari.O'zMU xabarlari, 2021. -№1/4/1. - B. 266.
3. Komilov N.Tasavvuf va badiiy tafakkur. - Toshkent, 1996. - B.113-116.
4. Navoiy A. Mukammal asrlar to'plami. 3-jild. - Toshkent: Fan, 1988. -B.183.
5. Jumayeva Z. Frazologik birliklarning semantik va lingvokulturologik tadqiqi:Filol. fanlari b-cha falsafa d-ri (PhD) ...diss. avtoref. -Jizzax, 2021. - B.24.
6. Erkin Vohidov. Saylanma. 2-jild. She'r dunyosi. -Toshkent: "Sharq" nashriyot, 2001. -B. 3.
7. Hojiyeva N. O'zbek poetik matnlarida meva nomlaridan ramz sifatida foydalanish. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. -Toshkent, 2022. - № 5. - B.86.